

Чи має підстави «антинорманська теорія» походження Русі?

Так званий антинорманізм є явищем російської культури, що виник невдовзі після офіційного утворення Російської імперії в середині XVIII ст.

Засновником антинорманізму можна вважати російського вченого Михайла Ломоносова. Приводом до появи цієї інтелектуальної течії стала праця запрошеного до імперії німецького історика Герарда Фрідріха Міллера, написана 1749 р. Міллер був одним із перших, хто обґрунтував концепцію скандинавського походження князівської верхівки Русі на підставі критичного аналізу відомих на той час джерел.

Ломоносов виражав позицію тих придворних кіл, які сприйняли результати наукової студії як образу держави, потрактувавши висновки історика в політичних категоріях. Буцімто, як так може бути, що назва імперії і давні попередники нинішніх государів походять від шведів, з якими незадовго до того точилася війна на смерть? Як можуть ці чужинці й вороги мати бодай якийсь стосунок до виникнення нашої держави?

Ця емоційна реакція профанів на перші академічні дослідження історії Русі й поклала початок «антинорманській теорії». Це, власне, ніколи й не була єдина теорія. Упродовж наступних двох із половиною століть існував широкий спектр наукових і паранаукових конструкцій, об'єднаних спільною рисою. А саме – запереченням суттєвого впливу скандинавів-германців на економічні, політичні й етнімічні процеси в Східній Європі VIII–X ст. Антинорманісти намагалися довести, що походження Русі (як терміна, як держави, як спільноти, відомої за текстами IX–X ст.) було яким завгодно, тільки не норманським. Русів виводили з сарматів, балтів, кельтів та самих слов'ян.

У загальних рисах «методологія» антинорманістів зводилася до того, щоб підважити прямі свідчення джерел, що вказували на зв'язок ранньої Русі зі скандинавами, та зібрати побільше інших (як правило, опосередкованих, дво-значних або й відверто фальшивих) матеріалів, якими можна було б обґрунтувати зворотне. Аргументацію зазвичай добирали під уже готовий висновок.

Незалежно від джерельної бази та її аналізу, уявлення більшості антинорманістів були засновані на логічній помилці і маніпулятивній схемі. Вони закидали своїм опонентам майже расистське переконавання, начебто східні слов'яни були «нездатні» до створення держави і цивілізованих форм життя. Насправді ж у науці ніколи не йшлося про оцінку «здатностей» і ранжування народів, а лише про реконструкцію минулого, як воно відбулося. Отже, вважаючи норманські витоки Русі неприйнятними, антинорманісти у своїх побудовах міняли північних германців на інші зайшли спільноти (при цьому заміна норманів на іраномовні групи, західних слов'ян або кельтів гідності східного слов'янина чомусь не принижувала).

Антинорманісти, як не парадоксально, створили норманізм, уявили свого опонента як собі подібну течію. «Боротьба двох теорій» є, власне, самоствердним антинорманістським міфом, який серйозна історія історіографії не може

поділяти. Від середини XVIII ст. триває наукове обговорення початків Русі. На його маргінесі й розмістився антинорманізм, що значною мірою випадає з поняття «наука».

Втім, він був дуже різної якості. Окрім відверто слабких паранаукових текстів, у його межах виникали цілком респектабельні праці таких учених як Костомаров, Гедеонов чи Іловайський. Чимало зроблених ними влучних спостережень і дотепно поставлених питань стали вельми корисними для подальших студій. Їхні праці займають своє важливе місце в академічній історії ранньої Русі. Однак це радше приємні винятки. В українській історіографії XIX–XX ст. антинорманістські тенденції у працях окремих учених були пов'язані здебільшого або із впливом слов'янофільства російського «розливу», або із вказівками «зверху».

Поза дослідницьким контекстом протистояння антинорманізму з т. зв. норманізмом розгорталася у публіцистичній, ба навіть політичній, площині. Як культурне явище, ця довга полеміка стоїть у ряді таких суто російських світоглядних дискусій як, наприклад, слов'янофільство versus західництво. В СРСР антинорманізм став ледь не офіційним баченням витоків Русі. Поряд із антизахідництвом та радянською «редакцією» російського слов'янофільства це бачення походження Русі дуже добре вкладалося в політику конструювання радянської патріотичної історії, особливо напередодні і після Другої світової війни. Крах СРСР позбавив антинорманізм державно-інституційної бази. Тепер ця інтелектуальна течія залишається здебільшого в Росії і то поза межами «високої науки». Втім, останнім часом антинорманістські погляди висловлювали керівники держави-агресора, що знов таки корелює з активною антизахідною риторикою.

На сьогодні у світовій науці існує консенсус щодо визначної ролі скандинавів у східноєвропейській історії Епохи вікінгів (кінця VIII – початку XI ст.). Зокрема, йдеться про ключовий вплив скандинавських імпульсів на виникнення киеворуської державності, а також про північногерманське походження основної маси тих, кого в IX–X ст. називали «русь». Такий висновок є найпростішим несуперечливим поясненням сукупності джерел, писемних і археологічних. Наука має у розпорядженні прямі свідчення незалежних одне від одного текстів про скандинавську приналежність русів (Бертинські аннали, Ліутпранд Кремонський, «Повість временних літ»), їх походження з півночі та етнографічні особливості, що зафіксовані саме для північних германців (Ібн Фадлан та арабські географи, Лев Диякон), ономастичний матеріал та чіткі вказівки на відмінність русів від слов'ян (договори русів із Візантією X ст., трактати Костянтина Багрянородного, арабські географічні твори, «Повість временних літ»). Окрім текстових джерел (відомих в основній масі ще у XVIII ст.), зараз накопичено масштабний фонд археологічних даних (цілковито відсутніх на момент появи антинорманізму). Вони переконливо засвідчують присутність і поширення скандинавів у Східній Європі з другої половини VIII до середини XI ст., а також важливість норманів у формуванні давньоруської матеріальної культури у X–XI ст.

В Епоху вікінгів до Східної Європи проникають підприємливі, воєнізовані нормани, що використовують її як транзитну зону на шляху до східних та південних ринків арабських країн і Візантії. Їхня активність є «східним крилом»

аналогічної експансії скандинавів на заході Європи. Цих норманів джерела називають «Русь», а сучасна наука – русами або ранньою руссю. Найбільш переконлива етимологія слова пов'язує його з германським коренем зі значенням «веслувати». Це добре пояснюється тим, що прибульці з півночі переміщувалися по східноєвропейських просторах річками на суднах за допомогою весел.

Руси являли собою розрізнені групи, які не були і не могли бути носіями сформованих традицій державності (якої на їхній батьківщині ще не було і яка виникне паралельно з киеворусською). Одна з груп русів, яка торгувала з Візантією, осіла на Середньому Дніпрі наприкінці IX ст. і заснувала Київ як свою базу на місці попередніх слов'янських поселень. З цими русами й пов'язано походження киеворусської держави та її правляча династія. Внаслідок тривалого співжиття зі слов'янами у Середній Наддніпрянщині руси до середини XI ст. асимілюються і розчиняються у слов'янському населенні, але залишають йому в спадок свою назву «Русь».

Бібліографія

- Androshchuk F. Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium. Uppsala, 2013.
- Duczko W. Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden-Boston, 2004.
- Клейн Л. С. Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон. Санкт-Петербург, 2009.
- Толочко А. П. Очерки начальной руси. Київ: Laurus, 2015.
- Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. (Серія «Україна крізь віки», Т. 4). Київ, 1998.
- Филипчук О. Studia Byzantino-Rossica: Експансія, війна та соціальні зміни. Чернівці, 2013.
- Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus. 750-1200. London - New York, 1996.

Вадим АРІСТОВ